

Problematyka etyczna w pierwszych dziełach o rachunkowości

Autor: Małgorzata Garstka

Artykuł opublikowany w „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2015, vol. 18, nr 3, s. 73-83

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Stable URL: http://www.annaesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2015/2015_3_garstka_73_83.pdf

Ethics in the Early Works of Accounting

Author: Małgorzata Garstka

Source: 'Annales. Ethics in Economic Life' 2015, vol. 18, no. 3, pp. 73-83

Published by Lodz University Press

Stable URL: http://www.annaesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2015/2015_3_garstka_73_83.pdf

Małgorzata Garstka

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Instytut Ekonomii i Administracji
Pracownia Finansów i Rachunkowości
e-mail: malgorzata.garstka@ujk.edu.pl

Problematyka etyczna w pierwszych dziełach o rachunkowości

Ethics in the Early Works of Accounting

Accountants recently had the opportunity to celebrate 20 years of existence in Poland the regulating of accounting. The act was adopted by parliament in 1994. 500 years before the treaty about double accounting was reprinted by Pacioli. The edition of *Tractatus XI. Particularis de computis et scripturis* was an (epic) epoch-making event designating the beginning of a new field of economic sciences. The idea of the double accounting was known before, not only because of Pacioli, but also through Cotruglio, who described it 36 years earlier.

Recently in accounting, as well as in the broadly understood economy, there is a particular emphasis put on ethics, moral values and professional attitudes. It is worth considering whether and on what scale they were present in the early works of Accountancy 550 years ago, how their representatives approached the subjects the beginning of a written history of accounting.

The article presents the main ideas included in the guidelines Pacioli and Cotruglio regarding double accounting, and identifies if ethical guidelines were presents among others guidelines. It turns out that the author of the essential work in the history of accounting, as well as its predecessor, devoted much attention to the moral attitude of the merchant, his appropriate behavior, attitude towards customers and other people, with whom he has a business relationship.

Keywords: accounting, ethics, history of accounting

JEL Classification: B16, M41

1. Wprowadzenie

Niedawno księgowi mieli okazję do zauważenia 20 lat istnienia w Polsce aktu prawnego rangi ustawy, regulującego rachunkowość. Ustawa została przyjęta przez sejm w 1994 roku. 500 lat wcześniej wydano drukiem traktat Luki Paciolego o księgowości podwójnej. Wydanie *Tractatus XI. Particularis de computis et scripturis* było wydarzeniem epokowym, wyznaczającym początek nowej dziedziny nauk ekonomicznych¹. Fenomenem rachunkowości jako nauki ekonomicznej jest fakt, że do dziś opiera się ona na zasadach opisanych już w XV wieku², a znanych od starożytnych czasów w Mezopotamii³. Sama idea księgowości podwójnej była znana dużo wcześniej przed wydaniem traktatu, a rozpowszechniana w Europie nie tylko dzięki Paciolenemu, o którym wiedzą wszyscy zajmujący się rachunkowością. Działo się to również za sprawą innych autorów, na przykład Benedetto Cotruglio, który 36 lat wcześniej niż Pacioli również ją opisywał, a pozostaje nadal nieznany. Swoje dzieło wydał drukiem jako drugi z kolei, co dało Paciolenemu tytuł „ojca” rachunkowości. Za główną przyczynę ponad stuletniego opóźnienia wydania traktatu Cotruglia uznaje się sam tytuł dzieła, który bezpośrednio odwoływał się do kupieckiego etosu, w tamtym czasie niekoniecznie jeszcze powszechnie uznawanego⁴. Z tego powodu datę opublikowania dzieła Paciolego przyjmuje się w nauce rachunkowości za tę, od której powszechnie liczy się początek rachunkowości jako nauki, co zostało utrwalone przez wieki i trwa obecnie⁵.

Ostatnio w rachunkowości, jak i w szeroko rozumianej gospodarce, szczególnie nacisk kładzie się na etykę, wartości moralne i postawy zawodowe. Warto zastanowić się czy, a jeśli tak to na jaką skalę, obecne one były w pierwszych dziełach o rachunkowości, 550 lat temu. Warto spojrzeć na to, jak podchodzili do nich wybitni przedstawiciele początków nauki rachunkowości i jej drukowanej historii.

Artykuł ma na celu przedstawienie głównych idei zawartych we wskazówkach Cotruglia i Paciolego, dotyczących prowadzenia księgowości podwójnej, a na tym tle zmierza do zidentyfikowania wskazówek o charakterze etycznym. Okazuje się, że autor kluczowego w historii dzieła na temat rachunkowości, jak i jego poprzednik, wiele uwagi poświęcili postawie moralnej kupca, do którego kierowali swoje myśli, jego odpowiedniemu zachowaniu, postawie wobec kontrahentów i różnych osób, z którymi łączyły go stosunki gospodarcze.

¹ Szerzej na ten temat pisze Lesław Niemczyk, *Program badawczy Luca Paciolego*, „Gospodarka Narodowa” 9/2010, s. 83-96.

² I. Ziętowska, *Benedetto Cotruglio i pierwsze dzieło o teorii rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2014, vol. 79 (135), s. 179.

³ M. Dobija, *Ponadczasowe i cywilizacyjne znaczenie zapisu podwójnego*, „Management and Business Administration. Central Europe” 4/2012 (117), s. 6.

⁴ L. Niemczyk, op. cit., s. 87.

⁵ I. Ziętowska, op. cit., s. 180.

Historycy rachunkowości są zgodni co do tego, że system rachunkowości podwójnej nie jest wynalazkiem jednego człowieka czy dziełem przypadku⁶. Wskazani autorzy też nie byli twórcami istoty opisywanego przez nich systemu rachunkowości, ale żyjąc w kręgach wielkiego handlu i mając możliwość korzystania z wynalazku drukowanego słowa, na bazie własnych doświadczeń i praktycznych studiów, opracowali słynne traktaty o sztuce prowadzenia ksiąg handlowych systemem podwójnym⁷. W rachunkowości zasada dualizmu - będąca esencją rachunkowości - jest wynikiem długiego procesu historycznego i określa początkowy stan równowagi między heterogenicznymi aktywami a homogenicznym kapitałem⁸. Z tej zasady wynikają inne ważne dla rachunkowości elementy jak reguła zapisu podwójnego⁹ i bilans. W obu dziełach będących przedmiotem artykułu zasady te są już dobrze opisane, a do dziś pozostały niezmiennie, mimo zmieniających się poglądów ekonomistów i finansistów na wiele kwestii, a także mimo ciągle budzącego kontrowersje wśród ekonomistów, nadal nierozwiązanego zagadnienia kapitału, podejmowanych prób różnych interpretacji tego kluczowego dla ekonomii pojęcia, braku jednolitego podejścia do jego wyjaśnienia i wielorakości definicji¹⁰. Wraz z rozwojem rachunkowości i techniki szukano też jak najlepszego pod względem technicznym zapisu zdarzeń gospodarczych w księgach handlowych¹¹.

2. Zasada bilansowa i wskazówki etyczne u Cotruglia

Opis zasady podwójnej księgowości zawarty jest w księdze pierwszej traktatu *Księga o sztuce handlu* w rozdziale XIII „O porządnym prowadzeniu ksiąg rachunkowych”¹². Dziś już wiadomo, że rękopis traktatu jest najstarszym dziełem opisującym, w sposób naukowy, księgowość podwójną. Cotruglio jest ponadto autorem również trzech innych traktatów o odmiennej i zróżnicowanej tematyce, a mianowicie traktatu *O małżeństwie*, *O naturze kwiatów* i *O żegludze*. Traktat *Księga o sztuce handlu* został napisany jako drugi w kolejności i zadedykowany Franciszkowi Stefani, kupcowi z Dubrownika¹³. Pacioli, o którym będzie mowa dalej, znał ten manuskrypt i doceniał go¹⁴. Traktat *Księga o sztuce handlu* (*Il libro dell arte di mercatura*) uważany jest za najważniejsze z czterech dzieł Cotruglia. W trakcie jego

⁶ A. Banaszkiwicz, *Techniki prowadzenia ksiąg rachunkowych w ujęciu historycznym*, „Copernican Journal of Finance & Accounting” 2013, vol. 2, issue 1, s. 36.

⁷ I. Ziętowska, op. cit., s. 179.

⁸ M. Dobija, M. Jędrzejczyk, *Szkice z historii rachunkowości*, PTE, Kraków 2011, s. 8.

⁹ Szerzej o rozwoju księgowości podwójnej pisze Svetlana Rogozina, Powstanie i rozwój księgowości podwójnej, „Zeszyty Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, 32/2012, s. 69-87.

¹⁰ E. Mikuła-Bączek, *Kapitał a kapitał ludzki w procesie kształtowania wymiaru globalizacji* [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Problemy globalizacji i regionalizacji*, red. M.G. Woźniak, cz. 1, zeszyt nr 8, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2006, s. 158.

¹¹ A. Banaszkiwicz, op. cit., s. 36.

¹² B. Cotruglio, *Księga o sztuce handlu*, tłum. P. Wróbel i J. Bondarek, Kraków 2007, s. 18.

¹³ B. Cotruglio, op. cit., s. 16.

¹⁴ L. Niemczyk, op. cit., s. 87.

lektury można zobaczyć z jednej strony odbicie fachowej, rozległej wiedzy i doświadczenia średniowiecznego kupca, a z drugiej strony kwestie jego etyki, jak i ducha ówczesnej gospodarki – to razem spowodowało, że autor stał się jednym z prekursorów współczesnej myśli ekonomicznej¹⁵. Cotruglio, zgodnie z zamierzeniem, napisał swoje dzieło tak, aby było użyteczne *nie tylko dla tych z obecnego stulecia, lecz także dla potomnych*¹⁶.

Jak już wspomniano, za najważniejszy z punktu widzenia historii rachunkowości uznaje się rozdział XIII, znajdujący się w pierwszej księdze traktatu. Jednakże rachunkowość, to również jej wymiar etyczny, dlatego równie interesujące są rozważania na temat moralnego aspektu działalności handlowej i postawy kupca, przewijające się w całym dziele¹⁷. W księdze trzeciej wyrażone zostały cechy, jakimi powinien charakteryzować się kupiec, co właśnie ma charakter rozważań etycznych, podobnie jak część druga, poruszająca problem relacji kupca do religii¹⁸. Kwestie etyczne zostały również opisane nawet w księdze pierwszej, określanej księgą techniczną, co niejako narusza strukturę dzieła, ale podkreśla znaczenie etyki dla jej autora¹⁹. W tej księdze w rozdziale XIII Cotruglio napisał o prawidłowym prowadzeniu ksiąg handlowych z naciskiem na słowo „prawidłowym”, ale nie tylko o tym. Treść tego rozdziału zawiera kwestie dotyczące²⁰:

- (1) wagi pisma, pióra i prowadzenia ksiąg handlowych,
- (2) systemu księgowości podwójnej,
- (3) organizacji biura, korespondencji,
- (4) uwagi końcowe.

Autor stwierdził, że ponieważ nie jest możliwe zapamiętać wszystko, co się wydarzyło w działalności kupca, korzysta się z praktyki ksiąg handlowych, które *nie tylko strzegą i utrzymują w pamięci transakcje handlowe i załatwione interesy, ale są również podstawą do uniknięcia licznych kłótni, sporów i procesów*²¹. Służą one mają do przypomnienia wszystkiego, co robi i daje kupiec, *kto mu jest dłużny i komu jest winien* i wszystkich czynności, od których kupiec jest „zależny”²². Cotruglio wskazał, że kupiec powinien prowadzić przynajmniej trzy księgi, które określa mianem notatnika, dziennika i wielkiej księgi²³, każdej z nich przypisując inne funkcje. Opisując prowadzenie wielkiej księgi tłumaczył jej konstrukcję, jakże aktualną, wskazując między innymi, że²⁴:

- (1) *dobra, które masz muszą być jako dłużnik, a wierzycielem musi być kapitał;*
- (2) *wszelka kwota (...) musi być zapisana dwa razy, raz oznacza dłużnika, tego, który musi oddać, drugi raz oznacza wierzyciela, który musi mieć;*

¹⁵ I. Ziętowska, op. cit., s. 188.

¹⁶ B. Cotruglio, op. cit., s. 38.

¹⁷ I. Ziętowska, op. cit., s. 189.

¹⁸ B. Cotruglio, op. cit., s. 17.

¹⁹ Ibidem, s. 19.

²⁰ I. Ziętowska, op. cit., s. 189.

²¹ B. Cotruglio, op. cit., s. 78.

²² Ibidem, s. 78.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, s. 79.

- (3) kwota po prawej stronie księgi jest tą, jak ta zadłużona, a ta po lewej stronie jest tą, której się domagamy;
- (4) dłużnicy i towary są w relacjach debet i kredyt;
- (5) zestawivszy na początku roku zyski i zadłużenie, to jest to, co wydałeś i to, co straciłeś, to wszystko na początku roku pozostanie jako wejście w kapitał dla kredytów i zysków, tak więc swobodnie osiągniesz równowagę i aktywa.

W cytowanych stwierdzeniach nietrudno doszukać się zasady dualizmu i reguły podwójnego zapisu, które stanowią rdzeń teorii rachunkowości²⁵. Dokonawszy jedynie niewielkiej zmiany słownictwa i stylu otrzymać można brzmienie dzisiejszych regulacji rachunkowości, a i bez tej modyfikacji współczesny księgowy niewątpliwie prawidłowo odczyta powyższe zapisy. Cotruglio podpowiadał ponadto, jak zorganizować prace związane z prowadzeniem ksiąg, zalecając utrzymanie porządku, opisywanie pism (skąd i kiedy je otrzymano), odpowiadanie na nie i odpowiednie ich składowanie. Następnie, co miesiąc, powinny być one spakowane i zachowane, jako rzeczy *najpotrzebniejsze*, ponieważ są *wiadomościami dla kupca*²⁶.

Powyższe cytaty z dzieła Cotruglia są kluczowymi stwierdzeniami dla rachunkowości. Opisują jej ówczesną ideę, pokazują jak długą ma historię praktycznego zastosowania, ale i to, że była przedmiotem rozważań teoretycznych z użyciem określeń kapitał, debet, kredyt, aktywa, równowaga. Wróćmy jednak do tematu, ponieważ przedmiotem artykułu jest związana z powyższym kwestia etyki w rachunkowości.

Praca księgowych nie mogła być pozbawiona pewnego ładunku etycznego. Cotruglio, sam będąc kupcem i mając niemałe doświadczenie w prowadzeniu handlu, był w stanie zobaczyć nieporządek i wykroczenia, jakie zwykli czynić codziennie kupcy jego doby²⁷. W tym czasie kupcy sami prowadzili swoje księgi. Cotruglio uważał profesję kupca, a zatem i kupca w roli księgowego, za powołanie, wymagające pełnego zaangażowania człowieka, dlatego ogromną wagę przykładał do etycznego aspektu działań. Uważał, że *kupiec jest w większym stopniu osobą publiczną niż inni*²⁸. Nakreślił obraz kupca idealnego, który nade wszystko jest dumny ze swej profesji, świadomy zarówno osobistej wartości, jak i korzyści, jakie wykonywana przez niego praca przynosi krajowi i społeczności²⁹. Podkreślenia szczególnie wymaga wszechstronność wykształcenia, co oznacza posiadanie wiedzy również z zakresu filozofii czy logiki, ale też wiedzy humanistycznej. Autor ten uważał, że godność i zawód kupca są wielkie i doniosłe, a to z czterech powodów³⁰:

- (1) tworzenia dobra powszechnego,
- (2) szacunku dla korzystnego i godnego gospodarowania przez niego dobrami,
- (3) kręgu jego znajomości w wyższych sferach,
- (4) szacunku za zaufanie, które się w nim pokłada.

²⁵ I. Ziętowska, op. cit., 191.

²⁶ B. Cotruglio, op. cit., s. 81.

²⁷ I. Ziętowska, op. cit., s. 188.

²⁸ B. Cotruglio, op. cit., s. 86.

²⁹ Ibidem, s. 21.

³⁰ Ibidem, s. 117-118.

Cotruglio przywiązywał ogromną wagę do wiedzy i żywił przekonanie o jej niezwykłej wartości, dlatego wskazywał na konieczność odpowiedniego wykształcenia kupca, aby był on człowiekiem wszechstronnym i pełnym oglądy, zdolnym zrozumieć każdego i znaleźć się w każdym środowisku³¹. Sprawiedliwość pojmował zgodnie z ówczesnymi regułami, które funkcjonują również współcześnie, jak na przykład to, że *nie jest dozwolone, aby ten, kto ma posiadłość jako zastaw, pobierał z niej dochód*³². Autor pouczał, że powinien go odliczyć od głównego długu. Podobnie, wskazywał na niesprawiedliwość umowy polegającej na przekazaniu pieniędzy *przed czasem* i zapłacie za towary mniejszej ceny niż ta oszacowana ile będą później warte, albo niż ta, jaka jest teraz, uznając za uzasadnioną jedynie cenę, która w danej chwili obowiązuje³³.

3. Teoria rachunkowości i zasady etyki Paciolo

Summa de arithmetica geometria proportioni et proportionalita Paciolo wydana w 1494 r. jest w swej istocie opracowaniem z dziedziny matematyki, ale jeden z rozdziałów jest poświęcony weneckiej metodzie księgowości³⁴. Paciolo określa się mianem, uczonego, który objął swoim umysłem całość współczesnej sobie wiedzy naukowej, wiedzy wieku XV, kiedy nie istniała jeszcze nauka ekonomii czy fizyki, a rachunkowość była naturalnym zastosowaniem matematyki³⁵. Na matematyczny model przedsiębiorstwa Paciolo składały się następujące elementy³⁶:

- (1) pieniądz jest liczbą oraz miarą procesów gospodarczych,
- (2) aktywa = pasywa,
- (3) zysk = przychody – koszty.

Twierdzi się, że dopiero podstawowe równanie rachunkowości, inaczej zasada dualizmu, które zawarte jest w dziele Paciolo, wyodrębniło faktycznie dziedzinę wiedzy ekonomicznej, ponieważ to Pacioli zróżnicował materialne zasoby i homogeniczne medium tkwiące w tych zasobach, czyli kapitał i dlatego mówi się, że koncepcja kapitału pojawia się właśnie w jego pracy³⁷. Paciolo uważa się za niezwykle

³¹ Ibidem, s. 23.

³² Ibidem, s. 102.

³³ Ibidem, s. 104.

³⁴ S. Hońko, *Luca Pacioli – prekursor dydaktyki w rachunkowości*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis” 2013, Oeconomica 303 (72), s. 41.

³⁵ M. Dobija, D. Dobija, *O naturze kapitału*, s. 23, <http://janek.uek.krakow.pl/~zkrach/pobranie.htm> (data dostępu: 08.04.2015).

³⁶ L. Niemczyk, op. cit., s. 92.

Teza pierwsza odwołuje się do zasad ewidencji kontowej. Pieniądz będąc liczbą jest immanentnie związany z prostą konstrukcją konta księgowego. Druga teza odwołuje się do kilku znanych zasad rachunkowości, to jest podmiotowości, zapisu podwójnego i konstrukcji bilansu. Trzecia teza koresponduje z zasadą periodyzacji i racjonalności ekonomicznej.

³⁷ M. Dobija, D. Dobija, op. cit., s. 23.

wszechstronnego nauczyciela i naukowca³⁸, za wybitny autorytet naukowy³⁹, za matematyka, filozofa i logika⁴⁰. Mimo, że jego traktat ma charakter praktyczny, formułuje on pewne definicje, jak na przykład definicje wspomnianego „kapitału”, czy też pojęcia „kasa”⁴¹. Rachunkowość od czasów Fibonacciego i Paciolo opiera się na zasadzie dualizmu, opisującej te same środki ekonomiczne dualnie; jako heterogeniczne aktywa i jako homogeniczny abstrakcyjny kapitał⁴². Niektórzy uważają, że Pacioli nie wyjaśnił istoty podwójnego zapisu, ograniczając się do stwierdzenia, że (...) *kapitał musi zawsze figurować jako wierzyciel na początku Księgi głównej i Dziennika, natomiast kasa jako dłużnik*⁴³. Niemniej jednak, stwierdzenia zawarte w jego pracy są wystarczające do tego, by uznać, że zasadę tę sformułował, a wyjaśnienie jej do końca nie było możliwe między innymi ze względu na ostrożność jaką musiał zachowywać w kwestii postępowości poglądów⁴⁴. Opisuje to szerzej Lesław Niemczyk, wskazując na:

- (1) ówczesną strukturę nauk, w której nie było miejsca dla ósmej nauki, a sam Pacioli miał tę świadomość, że ekonomia stanowi nową sztukę wyzwoloną, ale nie ma dla niej miejsca we właściwym jego czasom systemie nauk (byłaby piątym elementem drugiej grupy nauk, co źle się wówczas kojarzyło) oraz
- (2) fakt, że Pacioli miał wrogów, którzy byli skłonni mu szkodzić, ponieważ Pacioli uzyskał od papieża pewne przywileje, co budziło zazdrość wśród ludzi z kręgów kościelnych.

Niemczyk stwierdza, że *odpowiedzialność Paciolo za losy nowego programu badawczego* objawiła się między innymi tym, że *Summa* obejmuje ekonomię, ale przedstawioną jako suchą metodę prowadzenia rachunków kupieckich, jednak nawet takie przedstawienie poglądów *światłym umożliwiało wgląd w metodę kupiecką (...). Ewentualni wrogowie nie byli w stanie zobaczyć niczego, co podważa statyczny porządek średniowiecza*. Niemczyk ocenia, że ten wybieg, przykład niekonwencjonalnej polityki badawczej, pozwolił ocalić obecność ekonomii w tym dziele i za uprawnione uważa twierdzenie, że przełomowe wydarzenia w historii gospodarczej (Wielka Rewolucja Przemysłowa i Wielka Rewolucja Informacyjna) są poniekąd zasługą Paciolo, który zdiagnozował mechanizmy Wielkiej Rewolucji Handlowej i zawarł w swoim dziele jej podstawowy „kod”.

Odnosząc się zaś do określenia Paciolo mianem niezwykle wszechstronnego nauczyciela, powiedzieć trzeba, że w literaturze udowadnia się tezę mówiącą, iż głównym czynnikiem decydującym o sukcesie podręcznika Paciolo, poza zawartością merytoryczną, był sposób ujęcia tematu, czyli jego szczególne walory dydak-

³⁸ S. Hońko, op. cit., s. 42.

³⁹ M. Dobija, D. Dobija, op. cit., s. 1.

⁴⁰ L. Niemczyk, op. cit., s. 92.

⁴¹ S. Hońko, op. cit., s. 45.

⁴² M. Dobija, *Ewolucja koncepcji rachunkowości, kapitału i pieniądza*, s. 2. <http://janek.uek.krakow.pl/~zkrach/pobranie.htm> (data dostępu: 8.04.2015).

⁴³ S. Hońko, op. cit., s. 46.

⁴⁴ L. Niemczyk, op. cit., s. 89 i dalsze.

tyczne, ponieważ *Summa* napisana jest z perspektywy mistrza dzielącego się własnym doświadczeniem⁴⁵, a poza tym Pacioli nie tylko nauczał pojęć związanych z księgowością i zapisów księgowych, ale wyjaśniał również powiązania między działalnością gospodarczą a zapisami księgowymi⁴⁶.

Pacioli wielokrotnie odwoływał się do wiary chrześcijańskiej i do etyki kupców, których uważał za podporę państw⁴⁷, za osoby obdarzone wielkim zaufaniem społecznym. Pisał, że w wielkich republikach nie było rzeczy bardziej wartościowej niż *wiara dobrego kupca*, na którą przysięgano⁴⁸. Podkreślał znaczenie symboliki chrześcijańskiej, nakazując rozpoczynanie każdej księgi w imię Boga i oznaczanie jej krzyżem, podobnie wszystkie interesy nakazywał rozpoczynać w imię Boga⁴⁹. Dzięki poleceniom Paciolego można zrozumieć znaczenie systematyczności zapisów, gwarantujące ich sprawdzalność, zmniejszenie ryzyka nadużyć finansowych, ale także przestrzeganie zasad etyki w rachunkowości⁵⁰. Świadomość ryzyka i nieetycznego postępowania jest wyraźnie obecna u Paciolego. W rozdziale 24. napisał, że wszystkie zalecane przez niego operacje są de facto środkami ostrożności, które należy zastosować ze względu na, jak zauważał: *nieuczciwość, której nasze czasy są pełne*⁵¹. Dalej w rozdziale 28. nakazał przestrzegać zasad, aby nikt nie mógł kupca pomawiać o nieuczciwość⁵². Kierując słowa bezpośrednio do księgowych przy opisie sposobu tworzenia bilansu wskazał, że dobry księgowy musi znać podstawy zapisów i przyczyny wszelkich różnic w nich, *aby uniknąć podejrzeń co do księgi* i musi postępować tak, *aby zachować zawsze kupiecką rzetelność*⁵³. Pacioli uważał, że kupcowi doskonałemu jest potrzebna wiedza o rachunkowości, ponieważ *jeśli nie jest też dobrym księgowym, błędzi w ciemności pośród swoich spraw i tylko szkoda może z tego wyniknąć*⁵⁴.

Pacioli w traktacie XI często odwołuje się do obyczajów kupców, wskazuje rozwiązania wzorcowe, dobre praktyki, buduje obraz kupca „dobrego” albo „doskonałego”⁵⁵. Na taki wizerunek kupca składały się następujące cechy: uczciwość, systematyczność, skrupulatność, zamiłowanie do porządku w dokumentach i dobrej organizacji prac księgowych. Pacioli napisał o zasadach, obyczajach, normach, praktykach i cechach dobrego kupca nie w osobnym rozdziale poświęconym tym zagadnieniom, jak to uczynił Cotruglio, ale wyłącznie w treści poszczególnych rozdziałów merytorycznych, opisując różne zagadnienia merytoryczne. Te aspekty etyczne przywoływane są jako uzasadnienie pewnych zalecanych przez niego czynności. Mają kształtować odpowiednią postawę kupca czy księgowego przy wykonywaniu poszczególnych zadań. To kształtowanie postaw odbywa się u Paciolego

⁴⁵ S. Hońko, op. cit., s. 42.

⁴⁶ Ibidem, s. 44.

⁴⁷ L. Pacioli, *Traktat o rachunkowości*, SKwP, Warszawa 2007, s. 124.

⁴⁸ Ibidem, s. 61.

⁴⁹ L. Pacioli, op. cit., s. 63, 71.

⁵⁰ S. Hońko, op. cit., s. 46.

⁵¹ L. Pacioli, op. cit., s. 108.

⁵² Ibidem, s. 113.

⁵³ Ibidem, s. 118.

⁵⁴ Ibidem, s. 122.

⁵⁵ S. Hońko, op. cit., s. 46.

na bieżąco, niejako równolegle do przekazywania wiedzy merytorycznej. Miał on jednocześnie świadomość, że stosowanie jego zaleceń może być narażone na ryzyko niewłaściwego czy nieetycznego wykonania, dlatego dawał rady motywujące i uzasadniające ciągłe dążenie do wysokiej jakości pracy: *aby codzienne czynności związane z twoimi interesami nie wydawały Ci się żmudne*⁵⁶. Być może dzięki temu *Summa*, a szczególnie podręcznik o rachunkowości, jakim jest Traktat XI *Summy*, cieszył się ogromną popularnością⁵⁷. W literaturze zwraca się uwagę, że głównymi walorami dydaktycznymi podręcznika Paciolego są⁵⁸:

- (3) uporządkowana treść, podana w formie krótkich rozdziałów;
- (4) zapowiedzi treści i powtórzenia, ułatwiające kontrolowanie postępów;
- (5) prosty styl i zrozumiałe definicje;
- (6) całościowy przykład, umożliwiający śledzenie kolejnych zapisów w księgach rachunkowych;
- (7) odniesienie do ówczesnej praktyki i zwyczajów kupieckich.

Zatem podręcznik – można by powiedzieć w myśl dzisiejszych ram kwalifikacji – realizuje kształcenie w zakresie wiedzy, umiejętności, ale również kompetencji społecznych, w tym etycznych, kształtując postawy jego czytelników.

4. Zakończenie

Historia rachunkowości jako obszar badawczy jest niedoceniana, mimo że ma długą i bogatą przeszłość⁵⁹. W tym artykule przywołano tylko dwa wybitne nazwiska związane z historią rachunkowości: uważanego za ojca rachunkowości Paciolego i do niedawna prawie wcale nieznanego Cotruglia, a wymieniono jedynie nazwisko Fibonacciego. Autorka pokazała, jak ci dwaj nauczyciele kupców i księgowych, patrzyli na rachunkowość, ale także, jak wyrażali swoje myśli również o ekonomii w ogóle. Okazuje się, że każdy z nich przykładał ogromną wagę do wartości moralnych i etyki kupieckiej. To w etykę kupiecką wpisana była ówczesnie etyka w rachunkowości⁶⁰. Zalecali w swych pracach właśnie etyczne prowadzenie ksiąg rachunkowych, z naciskiem na słowo „etyczne”, zwracali uwagę nie tylko na aspekty zasady bilansowej, podwójnego zapisu, wiarygodności, ale również na odpowiednie podejście kupca do pracy, której immamentną częścią było prowadzenie ksiąg rachunkowych. W tamtych czasach, jak i przez wiele lat później, nie było stosowane usługowe prowadzenie ksiąg rachunkowych, tak powszechne dzisiaj. Obaj autorzy uczyli takich samych zasad prowadzenia ksiąg, tak samo dzielili je na 3 księgi i podobnie opisywali. Uczyli porządnego prowadzenia rachunkowości i bycia doskona-

⁵⁶ L. Pacioli, op. cit., s. 68.

⁵⁷ E. Pogodzińska-Mizdrak, *Przedmowa* [w:] L. Pacioli, op. cit., s. 18.

⁵⁸ S. Hońko, op. cit., s. 49.

⁵⁹ I. Ziętowska, op. cit., s. 180.

⁶⁰ M. Turzyński, *O średniowiecznej moralności kupieckiej i etyce zawodowej rachunkowości: perspektywa teorii społecznej Michela Foucaulta*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2013, vol. 73 (129), s. 131-146.

łym kupcem. Przekazywali te same wartości etyczne, ale w nieco inny sposób: tworząc odrębne rozdziały dzieła poświęcone temu tematowi, jak Cotruglio albo wplatając kwestie etyki w opisy kwestii merytorycznych, jak Paciolego. Podstawowe cechy kupca i zasady etyczne, jakie wskazywali i jakich obaj wymagali, to m.in. świadomość znaczenia zawodu i zaufania społecznego w nim pokładanego, poczucie odpowiedzialności, również w skali państwa, poczucie godności wykonywanego zawodu, posiadanie odpowiedniej wiedzy i umiejętności, sprawiedliwość, uczciwość, rzetelność i wiarygodność. Wskazywali też na takie cechy pracy kupca, jak skrupulatność, systematyczność, zamiłowanie do porządku, szacunek dla kontrahentów, odpowiadanie na pisma, zdolność zrozumienia każdego i odpowiednie znalezienie się w każdym środowisku. Wydaje się, że lista tych cech czy zasad etyki jest dziś nadal aktualna. Niestety, mimo że od tamtych czasów nastąpił olbrzymi skok jakościowy w rachunkowości jako działalności praktycznej i dynamiczny rozwój nauki rachunkowości, nie można powiedzieć tego o etyce w rachunkowości. Z punktu widzenia rodzaju zasad, jest to uzasadnione, oczekuje się ich stosowania, bo są to wartości ponadczasowe. Jeśli jednak chodzi o ich przestrzeganie w praktyce, sytuacja obecna nie świadczy o silnym historycznym rozwoju i wzmacnianiu tych wartości tak u kupców, jak i u księgowych.

Bibliografia

- Banaszkiewicz A., *Techniki prowadzenia ksiąg rachunkowych w ujęciu historycznym*, „Coppernican Journal of Finance & Accounting” 2013, vol. 2, issue 1.
- Dobija M., *Ponadczasowe i cywilizacyjne znaczenie zapisu podwójnego*, „Management and Business Administration. Central Europe” 4/2012 (117), s. 3-22.
- Dobija M., D. Dobija, *O naturze kapitału*, <http://janek.uek.krakow.pl/~zkrach/pobranie.htm>.
- Dobija M., *Ewolucja koncepcji rachunkowości, kapitału i pieniądza*, <http://janek.uek.krakow.pl/~zkrach/pobranie.htm>.
- Dobija M., M. Jędrzejczyk, *Szkice z historii rachunkowości*, PTE, Kraków 2011.
- Hońko S., *Luca Pacioli – prekursor dydaktyki w rachunkowości*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis” 2013, Oeconomica 303 (72), 41-50.
- Mikuła-Bączek E., *Kapitał a kapitał ludzki w procesie kształtowania wymiaru globalizacji [w:] Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Problemy globalizacji i regionalizacji*, cz. 1, zeszyt nr 8, red. M.G. Woźniak, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2006, s. 155-169.
- Niemczyk L., *Program badawczy Luca Paciolego*, „Gospodarka Narodowa” 9/2010, s. 83-96.
- Pacioli L., *Traktat o rachunkowości*, SKwP, Warszawa 2007.
- Pogodzińska-Mizdrak E., *Przedmowa [w:] L. Pacioli, Traktat o rachunkowości*, SKwP, Warszawa 2007.
- Rogozina S., *Powstanie i rozwój księgowości podwójnej*, „Zeszyty Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu” 2012, vol. 32, s. 69-87.

-
- Turzyński M., *O średniowiecznej moralności kupieckiej i etyce zawodowej rachunkowości: perspektywa teorii społecznej Michela Foucaulta*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2013, vol. 73 (129), s. 131-146.
- Ziętowska I., *Benedetto Cotruglio i pierwsze dzieło o teorii rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2014, vol. 79 (135), s. 179-197.